

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Woord vooraf

Temidden van de vele deugden en ondeugden die in het *Eerste Collatieboek* ter sprake komen, valt het gedeelte dat aan de dankbaarheid is gewijd maar nauwelijks op. Onder deze rubriek heeft Dirc van Herxen een van de *Sermones de tempore* van Bernardus van Clairvaux opgenomen, waarin de grote kerkleeraar stelt dat God niets zo erg vindt als wanneer zijn kinderen ondankbaar zijn. Ook in deze studie over Dirc van Herxen en zijn *Eerste Collatieboek* staat de omvang dit Woord vooraf, waarin ik de namen wil noemen van zoveel mensen die mij tijdens mijn onderzoek hebben bijgestaan, niet in verhouding tot de dank die ik hun hiervoor verschuldigd ben.

Allereerst noem ik de leescommissie, bestaande uit Wim van Anrooij, Mathilde van Dijk, Paul van Geest, Koen Goudriaan, Thom Mertens en Paul Wackers, die met grote zorgvuldigheid mijn proefschrift heeft doorgenomen en van opbouwend commentaar heeft voorzien.

Het was een voorrecht dat mijn onderzoek was ingebed in het VIDI-project ‘Men of Letters. Medieval Dutch Literature and Learning’ van Geert Warnar. Door het aanstekelijke enthousiasme van hem en van Wybren Scheepsma en later bijgestaan door de dames Anneke Mulder-Bakker, Esther Jonker, Sanne de Vries en Anna Dlabáčová gingen er steeds weer onbekende gebieden van de wereld van de ‘men of letters’ open.

Waardevol was ook het prekenoverleg waarin we als Amsterdamse, Antwerpse en Leidse experts veel van elkaar hebben geleerd. Thom Mertens, Christoph Burger, Patricia Stoop, Daniël Ermens, Willemien van Dijk, Kees Schepers en Ineke Cornet: ik heb veel mogen opsteken van jullie kennis! Daniël en Willemien waren bovendien altijd bereid om de gegevens uit de database van hun *Repertorium van Middelnederlandse preken* met mij te delen. Mails met vragen werden bijna altijd per ommegaande beantwoord – een enorme service die niet ongenoemd mag blijven.

Een aantal Leidse collega-aio’s wil ik graag met name noemen: Saskia Roselaar, Esther van Gelder en Sylvia van Zanen. Ik bewaar mooie herinneringen aan de manier waarop we elkaar hebben bijgestaan in de ups en downs van ons bestaan als onderzoeker.

Tal van mensen hebben mij grote of kleinere diensten bewezen. Fons van Buuren met zijn niet aflatende belangstelling voor de vorderingen van mijn onderzoek. Koen Goudriaan met zijn hulp bij het vertalen van de Latijnse citaten en het meedenken, vooral ook in de werkgroep ‘Stedelijke vroomheid’ waar we beiden deel van hebben uitgemaakt. Erik Kwakkel die mij met zijn enorme kennis van het middeleeuwse boek

veel waardevolle suggesties heeft gedaan. Koert van der Horst die zo vriendelijk was om mij de documenten ter beschikking te stellen waarin Jan Deschamps de bronnen van het *Eerste Collatieboek* heeft getraceerd. Ulrike Hascher-Burger en Rudolf van Dijk die ik een aantal keer om advies heb gevraagd. John Van Engen van wie ik een aantal prachtige foto's in dit boek mocht opnemen. Jan de Putter die mij enkele goede suggesties ter hand heeft gedaan. Maaïke Scheper die de samenvatting aan het eind van dit boek in het Engels heeft vertaald. Ook de hulpvaardigheid en vriendelijkheid van Lia ten Brink en Lenie Witkam, secretaresses van onderzoeksinstituut Pallas, noem ik graag.

In de afgelopen jaren was de steun van zoveel vrienden onmisbaar. Als eerste noem ik jou, Willemien. Niet alleen de talloze keren dat ik als vakgenoot een beroep op je kon doen, maar ook je vriendschap en persoonlijke betrokkenheid waren geweldig. Ik hoef alleen maar te denken aan onze 'pelgrimage' naar Herxen tijdens hemelvaart 2005... Verder wil ik de namen noemen van Esther en Herman, Jetty en Pieter, Marian en Pieter Jan, Henk, Antonette en Annemarie. Ook mijn familie stond tijdens de onderzoeksjaren om mij heen. Mijn ouders, broers, zussen, zwagers en schoonzus wil ik bedanken voor alle meelevens, in welke vorm dan ook. Moderne Devotie is een onderwerp dat zeker niet even dicht bij ieder van jullie staat, maar dat nam niet weg dat jullie meeleefden en meedachten. Als allerlaatste noem ik Bas. Pas in de eindfase van dit onderzoeksproject kruisten onze levens elkaar, maar desalniettemin zijn jouw toewijding en inzet meer dan het vermelden waard.

Inleiding

Op een druilerige februarimiddag in het jaar 1925 toog de befaamde Vlaamse filoloog en handschriftenjager Willem De Vreese (1869-1938) naar het Haagse antiquariaat Van Stockum om te snuffelen in boeken en handschriften die voor zijn documentatieapparaat Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van belang konden zijn. Twee jaar later deed hij in euforische bewoordingen verslag van zijn belevenissen in de eerste aflevering van het tijdschrift *Ons geestelijk erf*:

In de groote zaal van de deftige huizinge aan de Prinsegracht stond ik voor een berg van ruim anderhalven kubieken meter boeken. Terwijl ik die schifte en de stapel van wat voor mijn doel dienstig scheen langzaam maar zeker aangroeiende, begonnen mijn gedachten, als naar gewoonte, te spelen op verscheiden handschriften waarvan mij sedert jaar en dag wél het bestaan bekend was, maar de bewaar- of schuilplaats nog steeds niet. Terwijl *Sint Bernardus Sermoenen*, *Davids Souter*, *heiligenlevens*, een allermerkwaardigst *gebedenboek* met op- en ingeplakte hout- en kopersneden, een aantal andere handschriften van allerlei slag en uit allerlei tijd, fraai drukwerk en kostbare boekbanden, terwijl dat alles door mijn handen ging en mij beurtelings vasthield, concentreerden zich mijn gedachten toch hoe langer hoe meer op één handschrift; hoe langer hoe meer drong zich de vraag aan mij op: zou ik hier soms ook de *Materie der Sonden* terugvinden? Naarmate de stapel boeken, die ik nog na te zien had, kleiner werd, vermeerderde mijn spanning; ik was reeds bezig mijzelf tot bedaren te brengen en te overtuigen dat er geen enkele reden was om te denken dat juist dát handschrift, dat ik o zoo gaarne vinden zou, onder de boeken van Jhr. Six van Vromade zijn moest, toen geheel onder aan het laatste partijtje een 17de eeuwsche perkamenten band, in wiens rugtitel ik een M meende te onderscheiden, plotseling al mijn aandacht trok en mijn opwindung ten top voerde. Met een ruk haalde ik het boek er uit en bij mijn ziel! ik hield het lang verscholen manuscript van de *Materie der Sonden* in handen. Ik had moeite om den schreeuw van blijde verrassing, die mij naar de keel welde, te weerhouden: het was miraculeus. Hoe zegende ik mijn gelukkig gesternte! Weer een dier vele gelukkige oogenblikken die de handschriftenjacht mij bezorgd heeft.¹

De Vreese wist niet hoe hij de inhoud van het handschrift dat hem met zoveel geluk vulde, moest omschrijven. Al tastend en zoekend trachtte hij de *Materie der Sonden* te duiden als ‘een uitvoerig theoretisch, betoogend, beschouwend en leerend werk, naar middeleeuwschen trant allicht minder of meer doorspekt met exempelen die de proef op de som moeten leveren; maar dan toch in elk geval een soort van dogmatisch handboek, waarin het wezen en de kenmerken van de verschillende zonden (...), alsook de

1 De Vreese 1927, p. 191-192.

verschillende soorten van zonden, worden onderzocht en bepaald, kortom een stuk uit de moraaltheologie, misschien een casuïstiek, een ‘Sündenlehre’.²

De onduidelijkheid duurde voort tot 1959. In dit jaar wist een andere Vlaamse filoloog en onvermoeibaar speurder naar Middelnederlandse codices, Jan Deschamps (1917-2004), de tekst te identificeren als een gedeelte van het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen (1381-1457), een van de voormannen van de Moderne Devotie, die als rector van de broeders van het gemene leven te Zwolle bijna vijftig jaar lang een leidinggevende positie binnen de beweging had bekleed.³ Bevatte De Vreeses vondst, inmiddels als handschrift BPL 2231 bewaard in de Leidse Universiteitsbibliotheek, alleen het eerste stuk van de omvangrijke tekstverzameling, in handschrift Utrecht, UB 3 L 6 ontdekte Deschamps het complete *Eerste Collatieboek*. Dat Dirc van Herxen een dergelijk werk op zijn naam had staan, was op zich geen nieuws. In de dissertatie over zijn persoon en werk waarop P.H.J. Knierim in 1926 in Leiden was gepromoveerd, verzuchtte zij dat het zo jammer was dat dit werk niet bewaard was gebleven. Het had zo’n goed licht kunnen werpen op de collaties als belangrijk onderdeel van de activiteiten die het Zwolse broederhuis naar de buitenwereld ontplooidde.⁴

Zowel Deschamps als Knierim wisten van het werk dankzij de vermelding in twee middeleeuwse kronieken. Jacobus de Voecht, de chroniqueur van het Zwolse broederhuis, vertelt dat Dirc van Herxen naast tal van Latijnse traktaatjes ook twee grote volkstalige boeken voor leken heeft vervaardigd waaruit op zon- en feestdagen voor hen werd voorgelezen. Een anoniem kroniekje met een levensbeschrijving van Dirc van Herxen spreekt over ‘veel gedeelten over zonden en deugden’ en ‘de lijdensgeschiedenissen van de heiligen en vele nuttige dingen’ die hij in de volkstaal heeft vertaald.⁵

Toen Deschamps in 1957 in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek handschrift 3 L 6 bestudeerde, ontdekte hij tot zijn verbazing niet alleen dezelfde tekst als die uit het Leidse handschrift (hier overigens aangeduid als ‘dat boec der materien vanden utersten ende vanden sunden’), maar ook nog een tweede gedeelte, getiteld ‘dat anderde stuccke des collacien boekes ende is vanden doechden’.⁶ Onwillekeurig gingen zijn gedachten naar de passage in het anonieme kroniekje waar gesproken wordt over zonden en deugden. Nader onderzoek overtuigde hem ervan dat hij het verloren gewaande *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen in handen had. De excerpten waaruit de tekstverzameling is opgebouwd en die vertaald zijn uit werken van kerkvaders en latere auteurs, bleken inderdaad over zonden en deugden te handelen. Deschamps zag dat de inhoud voorafgegaan wordt door een leessleutel die aangeeft welke gedeelten op welke zon- of feestdag dienden te worden voorgelezen tijdens de stichtelijke bijeenkomsten of collaties die in het Zwolse broederhuis, dat de naam Gregoriushuis droeg, voor leken werden georganiseerd. Dat de inhoud inderdaad gericht is op leken, bleek hem uit de gedeelten die speciaal op deze doelgroep zijn afgestemd, zoals het gedeelte over het

2 De Vreesse 1927, p. 198.

3 Deschamps 1959. Voor Deschamps’ identificatie en ook over De Vreeses vondst, zie Warnar 2008, p. 322-325.

4 Knierim 1926, p. 101.

5 Voor een uitvoeriger bespreking van deze passages, zie hoofdstuk 4.

6 Deschamps 1959, m.n. p. 188-192.

huwelijk. Bovendien vond hij achterin handschrift 3 L 6 twee uit het Latijn vertaalde traktaatjes van Dirc van Herxen over het Onze Vader en het Ave Maria.

Deschamps ontdekte eveneens dat de leessleutel niet alleen verwijst naar de hoofdstukken of rubrieken over zonden en deugden uit het *Eerste Collatieboek*, maar ook naar rubrieken uit het *Tweede Collatieboek*. Hoewel dit *Tweede Collatieboek* niet bewaard is gebleven, is het dus toch mogelijk om een indruk te krijgen van de inhoud, die in de woorden van het anonieme kroniekje te karakteriseren valt als ‘lijdensgeschiedenissen van de heiligen en vele nuttige dingen’.

Drie decennia na zijn identificatie kwam Deschamps nogmaals op het *Eerste Collatieboek* terug en droeg hij enkele nieuwe inzichten aan.⁷ Zo had hij van de Latijnse ‘grondtekst’ die aan het *Eerste Collatieboek* voorafgaat, een tweede handschrift gevonden, dat bij de Zwolse broeders zelf vandaan zou komen. In 1993 verscheen de eerste verkennende studie naar het functioneren van handschrift Utrecht, UB 3 L 6, waarin A.M.J. van Buuren de ontdekking van Deschamps vruchtbaar maakt.⁸ Zijn artikel levert veel waardevolle inzichten aan, maar er blijven tal van punten waarop hij meer vragen heeft te stellen dan antwoorden te geven. Het *Eerste Collatieboek* is vooralsnog een tekstverzameling waarover in de medioneerlandistiek weinig uitgesproken standpunten bestaan.

Met de identificatie van Deschamps en het onderzoek van Van Buuren dat hierop voortborduurde, is de raadselachtige codex die De Vreese in handen had inmiddels voorzien van de uiterst concrete context van de collatiepraktijk, die direct een verklaring biedt voor de vreemde brokkeligheid van het werk die hem voor zoveel vragen stelde. De bevindingen van Deschamps en Van Buuren vormen de basis voor deze studie waarin ik de inhoud van de twee handschriften verbind met de collatiepraktijk en met het leven en werk van Dirc van Herxen.

Dirc van Herxen is niet in de canon van de Nederlandse religiegeschiedenis terechtgekomen, maar vanwege zijn betekenis voor de Moderne Devotie is hernieuwde aandacht voor zijn persoon en oeuvre zeker op zijn plaats. De Duitse onderzoeker Theo Klausmann heeft recentelijk de invloedrijke positie van Dirc van Herxen binnen de devote beweging nog eens onderstreept door zijn oeuvre te karakteriseren als het veelzijdigste en omvangrijkste uit de kring van de broeders van het gemene leven.⁹ Hoewel het niet meer *up-to-date* is, biedt het zojuist genoemde proefschrift van Knierim na meer dan tachtig jaar nog steeds een gedegen inleiding op zijn persoon en Latijnse werk en op zijn plaats binnen de Moderne Devotie. Al te bescheiden zet zij haar onderzoek neer als slechts verzamelen en ordenen van beschikbaar materiaal zonder nieuwe gezichtspunten te openen.¹⁰

De stroom van wetenschappelijke literatuur over de Moderne Devotie zelf is de afgelopen periode zeker niet opgedroogd. Te denken valt aan de studies die de gemeenschappen van de tertiariissen, naast de kloosters van het Kapittel van Windesheim en de

7 Deschamps 1987.

8 Van Buuren 1993.

9 Klausmann 2003, p. 113.

10 Knierim 1926, Inleiding.

huizen van de broeders en zusters van het gemene leven de derde tak van de Moderne Devotie, duidelijk op de kaart hebben gezet.¹¹ Vanuit Münster hebben gedegen publicaties over diverse aspecten van de Moderne Devotie het licht gezien, zoals over de boekcultuur, de leefregels van de broedergemeenschappen en de historische werken van Windesheimer en kloosterhervormer Johannes Busch.¹² Zoals uit de dissertatie van Bertram Lesser blijkt, komt de beeldvorming van de religieuze vernieuwingsbeweging al in de devote kring zelf volop op gang. Zo schildert Busch de Moderne Devotie af als een beweging die na een periode van verval de idealen van de vroege Kerk doelbewust en breed weet uit te dragen en de heilsgeschiedenis tot een hoogtepunt brengt.

Na Busch gaat de beeldvorming dus onverdroten voort: iedere tijd scheidt graag een eigen beeld van de beweging en haar doorwerking. Dat laat zich prachtig illustreren aan de receptie van het bekendste werk dat de Moderne Devotie heeft voortgebracht, de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen. Annexeerden zeventiende-eeuwse piëtisten zijn geschrift voor de gereformeerde zaak door al te roomse citaten aan te passen of weg te laten, Tachtiger Willem Kloos herkende het als zuiver kunstwerk dat de moderne mens in zijn hang naar schoonheid nog steeds weet aan te spreken.¹³ Vooral de broeders van het gemene leven, de tak waartoe Dirc van Herxen behoorde, vormden een dankbaar object voor historici die het karakter van de Moderne Devotie probeerden te definiëren en niet zelden trachtten in te passen in het eigen confessionele of nationalistische denkraam. De broeders werden neergezet als vertolkers van de ‘eerste oorspronkelijk Nederlandsche opvatting des christendoms’, als hervormers die de middeleeuwse geest rijp maakten voor de Nieuwe Tijd, of ‘de oudste evangelische boekwinkels en de eerste vormingscentra van ons land’.¹⁴ De nadruk ligt tegenwoordig vooral op hun katholiciteit en wereldmijding.¹⁵

Mijn onderzoek naar het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen kan om dit debat niet heen: de tekstverzameling komt voort uit het hart van de broederbeweging en was volgens contemporaine bronnen expliciet opgezet om leken tijdens stichtelijke bijeenkomsten of collaties te lokken tot Gods Woord. Deze dissertatie pretendeert echter niet een boek over de broeders van het gemene leven en zeker niet de Moderne Devotie te zijn. Aspecten van de Moderne Devotie komen ter sprake voor zover zij van belang zijn voor het onderzoek naar Dirc van Herxen en zijn *Eerste Collatieboek* en dienen op deze manier als functionele context. Duidelijk wordt vooral hoe de beweging zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw manifesteerde op lokaal gebied, met name in Zwolle.

11 Zie Goudriaan 1998, het themanummer van *Ons geestelijk erf* 74 (2000), de dissertatie van Madelon van Luijk over de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle (Van Luijk 2004), het themanummer van *Trajecta* 14 (2005) en de dissertatie van Hildo van Engen over de institutionele geschiedenis van de derde orde in het bisdom Utrecht (Van Engen 2006).

12 Resp. Kock 1999, Klausmann 2003 en Lesser 2005.

13 Graafland 1988 (over de doorwerking van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie) en Van Dijk 2002 (over de doorwerking in de negentiende en twintigste eeuw).

14 Opvattingen vertolkt door resp. de negentiende-eeuwse Groningse theoloog P. Hofstede de Groot (geciteerd naar Jelsma 1988, p. 11), de Amerikaanse historicus Albert Hyma (Hyma 1950, m.n. p. 109-115) en kerkhistoricus Auke Jelsma (Jelsma 1988, p. 16).

15 Zie bijvoorbeeld Staubach 2004.

Juist de aandacht voor de plaatselijke eigenheid behoedt ons ervoor om een te eenvormig en massief beeld te schetsen van de verschijningsvormen van de Moderne Devotie.

Hierbij laat ik mij inspireren door de visie van de Amerikaanse historicus John Van Engen, die ervoor pleit om de Moderne Devotie niet te bezien in het licht van zestiende-eeuwse bewegingen en ideeën of latere representaties hiervan.¹⁶ Zijn onderzoek laat zien dat het veel vruchtbaarder is om de laatmiddeleeuwse werkelijkheid zelf centraal te stellen en de Moderne Devotie te bestuderen in het licht van de sociale en religieuze condities die golden in de vijftiende-eeuwse steden en parochies in de Lage Landen.

Voor het eerste hoofdstuk over leven en werk van Dirc van Herxen vormen gegevens uit contemporaine bronnen het uitgangspunt. Helaas is de belangrijkste bron, de kroniek van Jacobus de Voecht, nog niet aan zo'n grondige analyse onderworpen als de geschiedwerken van Johannes Busch. Het profiel van Dirc van Herxen zou ongetwijfeld aan diepte winnen door een dergelijke onderneming, die het bestek van mijn onderzoek echter te buiten gaat. Voor de karakterisering en overlevering van zijn oeuvre heb ik geprofiteerd van tal van nieuwe onderzoeksgegevens die sinds de dissertatie van Knierim boven water zijn gekomen.

In het tweede hoofdstuk, dat inzet met de Zwolse context, heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de prachtige studies die de afgelopen tijd over de laatmiddeleeuwse vroomheid in deze IJsselstad zijn verschenen. Madelon van Luijk heeft overtuigend laten zien hoe de zogenoemde tweede religieuze vrouwenbeweging er stevig voet aan de grond heeft gekregen en Ingrid Wormgoor heeft de kerkelijke instellingen in de stedelijke samenleving overzichtelijk in kaart gebracht.¹⁷ De omvangrijke stadsgeschiedenis van Jan ten Hove schenkt bovendien ruime aandacht aan de laatmiddeleeuwse bloeiperiode van de stad.¹⁸

Hoofdstuk drie gaat over de veelzijdige traditie van de collatie die al sinds de vroege Middeleeuwen een plaats heeft verworven in het klooster en later ook aan de universiteit. Binnen de verschillende takken van de Moderne Devotie kreeg de collatiepraktijk op een eigen wijze gestalte; bij de broeders van het gemene leven op de prominentste manier. Dirc van Herxen draagt met zijn *Eerste Collatieboek* op een geheel eigen wijze hieraan bij.

Na deze beschouwingen van voornamelijk (kerk- en literair)historische aard volgt een aantal hoofdstukken met een sterk filologische insteek. In hoofdstuk vier gaat de meeste aandacht uit naar de twee handschriften waarin het *Eerste Collatieboek* geheel of gedeeltelijk is overgeleverd, Utrecht, UB 3 L 6 en Leiden, UB BPL 2231. Daarnaast worden sporen die de tekstverzameling in andere handschriften heeft nagelaten aan het licht gebracht. Ook het vooralsnog verloren gewaande *Tweede Collatieboek* komt ter sprake. In hoofdstuk vijf wordt niet alleen de complexe opbouw en de thematische en liturgische ordening van het *Eerste Collatieboek* ontrafeld, maar ook die van het Latijnse *collationale* dat eraan ten grondslag ligt en dat op zijn beurt duidelijke verwantschap

¹⁶ Van Engen 2008b, p. 1-10.

¹⁷ Van Luijk 2004 en Wormgoor 2007.

¹⁸ Ten Hove 2005.

vertoont met het *Libellus* van Florens Radewijns, leerling van Geert Grote en leider van de eerste devote broedergemeenschap in Deventer.

Het zesde hoofdstuk richt zich op de wijze waarop Dirc van Herxen zijn bronnen selecteerde en vertaalde. Verschillen de geraadpleegde bronnen in het *Eerste Collatieboek* van die in het Latijnse *collationale* en gaat de samensteller op dezelfde manier met de brontekst om? In hoeverre maakt hij gebruik van de in devote kring aanbevolen boeken? Voegde Dirc van Herxen reeds bestaande vertalingen in of vertaalde hij ook zelf? Zo ja, hoe valt zijn vertaalstrategie te typeren? Bij het beantwoorden van deze vragen komt heel duidelijk het lekenpubliek in beeld waarvoor het *Eerste Collatieboek* is opgezet.

Het zevende en laatste hoofdstuk probeert meer duidelijkheid te verschaffen over de manier waarop de tekstverzameling werd gebruikt bij het Zwolse publiek dat Dirc van Herxen allereerst voor ogen had. Verschilde deze van de wijze waarop het *Eerste Collatieboek* werd ingezet in de twee religieuze gemeenschappen waaruit de handschriften met de tekst zijn overgeleverd, het regulierenklooster Gaesdonck bij Goch en het Amersfoortse tertiariissenconvent Sint-Agatha? Om een nog beter beeld te krijgen van het functioneren van het *Eerste Collatieboek* heb ik tot slot een aantal verwante tekstverzamelingen bij het onderzoek betrokken. Zij geven ons meer duidelijkheid over de vraag hoe uniek het *Eerste Collatieboek* was binnen de overvloed aan religieuze literatuur die de vijftiende eeuw heeft voortgebracht.